

Yayın Kritiği

Kokand Hanlığının Kısa Tarihi

Vladimir Petroviç Nalivkin

Hatice SARICI HOCAYEV*

orcid/0000-0001-5724-3239

Giriş

Vladimir Petroviç Nalivkin Fergana yerli edebiyatının oldukça sağlam tarihi eserleri olmasına rağmen Rus ve Batı Avrupa’da Hokand Hanlığı ile ilgili bütüncül bir eser yazılmadığını belirtmiş, bu kaynakların varlığı ve hanlık tarihi ile ilgili bir çalışmanın eksikliği nedeniyle “Kratkaya İstoriya Kokandskago Khanstva” eserini yazmaya karar vermiştir. (Nalivkin, 1886: I) Nalivkin Farsça ve Özbekçeyi (Sartça) bu iki dilde Rusça sözlük yazacak kadar iyi bilmektedir. Onun sahip olduğu bu dil bilgileri Fergana yerli kaynaklarını okumasında ona yardımcı olmuştur. V. P. Nalivkin görev için Fergana bölgesine gönderildiği ve ailesi ile yaşamak için de Fergana’nın köylerini tercih ettiği zaman, yalnızca diller, günlük yaşam ve gelenekler üzerine çalışmalar yapmamıştır. O sahip olduğu bu bilgilerle dilbilim, tarih ve etnografya alanında çalışmalar da yapmıştır. Nalivkin makalelerinde ve kitaplarında kullanmak üzere bölgede el yazmaları toplamakla da meşgul olmuştur. Yıllar geçtikçe amatör ve çok yönlü bir bilim adamı olarak kendini yetiştiren Nalivkin, Orta Asya hakkında benzersiz bilgilere sahip bir kişi olarak hızla ün kazanmaya başlamıştır. (Abashin, S. 2010, Noyabr, 18). (V. P. Nalivkin: “Budet to, chto neizbezhno dolzhno byt'; i to chto neizbezhno dolzhno byt', uzhe ne mozhet ne byt'”. <http://www.islamsng.com/uzb/faces/284>). Nalivkin’in yazdığı eserle ile şöhreti arttıkça ünlü oryantalistlerle yazışmaya başlamış, onların istekleri üzerine araştırmalar da yapmış ve yeni çalışmalar ortaya çıkarmıştır.

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, hatice.hocayev@ogr.sakarya.edu.tr

Nalivkin'in "Kratkaya İstoriya Kokandskago Khanstva" adlı eseri yakın tarihte Hokand Hanlığı tarihi hakkında yazılan ilk modern eser olarak kabul edilebilir.

V. P. Nalivkin, "Kratkaya İstoriya Kokandskago Khanstva" eserinin ön sözünde Fergana'da kaldığı dokuz yıllık süre içinde topladığı bilgilerle eserini yazdığını belirtmiştir. Nalivkinin edindiği ve kullandığı kaynaklar içinde Hokand Hanlığı'nın son dönemlerinde yaşamış kişiler ve olayların görgü tanıklarının sözlü anlatımları, halk efsaneleri ve çeşitli birincil elden eserler vardır. Bu kaynaklar; 1- Attar Molla İvaz Mata'nın 1866 tarihli Caan-name (Kokand Hanlığının Tarihi) adlı eserdir. Eserin yazarı Madali, Şir-Ali ve Hudoyar Han'ın saltanatı döneminde birçok olayın görgü tanığıdır. 2- Ömer Han tarafından Şeyh-ül-İslam rütbesine yükseltilen ünlü Seyyid-Masum Han'ın (Hazret-i-Mahdum-Azam'ın soyundan geldiği belirtilmiştir) oğlu Hacı-Muhammed-Hâkim-Han-Töre'nin Muntahab-ut-Tavarih (bu eserin bazı nüshaları İntihab-i Tavarih olarak adlandırılmıştır) adlı eserdir. 3- Molla-Şauki takma adını kullanan şair Molla Şamsi'nin Şahname (Hudoyar Han'ın tahta çıkışına kadar dâhil olmak üzere Kokand Hanlığı'nın tarihi) adlı eserdir. 4- Molla Şamsi'nin Can-name (Şir-Ali ve Hudoyar-han yönetimindeki Kıpçak ayaklanmalarının tarihi) adlı eserdir. 5- Abdulla-Şaştari'nin Meşhed'de 1584 tarihinde yazdığı Tarih-i-Guzida (Turan'ın eski ve orta dönem tarihi) adlı eserdir. 6- Derleme zamanı ve yazarının adı bilinmeyen Şahi-i-Carir (Fergana'nın kuzeybatı kesiminin Araplar tarafından fethi hakkında bilgiler) adlı eserdir. 7- Sultan Babür'ün Babürname (Nalivkin Avrupalı oryantalistler tarafından yüceltilen Babürname'nin Sartların neredeyse hiçbiri tarafından bilinmediğini eserinde söylemektedir) adlı eserdir. 8- Hem Fergana hükümdarları hem de Buhara emirleri tarafından Şeyhler Mazar Sultan-Seid adına farklı zamanlarda verilmiş resmi belgelerdir. (Bu belgeler toplam yüz kırk dört olup, Mazar Celal-Hoca-Işan adında mevcut Şeyh tarafından saklanmaktadır.) 9- Ayrıca Nalivkin, Vambery'nin 1873 tarihinde yayınlanan Buhara'nın Tarihi ve A. İ. Kuropatkin'inin, 1879 tarihinde yayınlanan Kaşgariya adlı eserleri de kaynak olarak kullanmıştır. (Nalivkin, 1886, s. I, II, III).

Eserin İçeriği Hakkında Kısa Bir Değerlendirme

V. P. Nalivkin'in eseri bir ön söz, beş bölüm, eserin sonunda yer alan Ming Hokand Hanedanının Soy Ağacı (Nalivkin bu soy ağacını Türk kaynaklarına göre derlemiştir) ve 215 sayfadan meydana gelmektedir. Eser Kazan Tipografiya İmperatorskago Universiteta 1886 tarihinde basılmıştır. Nalivkin eserinin ön sözünde eserini yazma amacını, kullandığı kaynakları ve yöntemleri açıklamıştır. Nalivkin eserini üç temel konu üzerine inşa etmiştir. Bu üç temel konudan birincisi Fergana bölgesinin antik yerleşik yaşamı yani Fergana bölgesinin şehirlerinin kuruluş tarihleri, hikâyeleri ve efsaneleridir. İkincisi, Fergana bölgesinin etnografyası hakkında geniş bilgiler vermektir. Üçüncüsü, Fergana bölgesinin gelişiminin izlediği yoldur. V. P. Nalivkin Fergana bölgesinin coğrafyası hakkında geniş bilgiler vermektedir. Nalivkin'in verdiği bu bilgiler eşi Maria Nalivkina ile

birlikte yazdığı “Oçerk Bıta Jenşını Osdıago Tuzemnago Naceleniya Ferganı” eserin coğrafya bilgileri ile aynıdır. Eserde bu kısımda genel olarak Fergana bölgesinin dağlarından, ovalarından, denizden yüksekliğinden, bitki örtüsünden, ikliminden, yetiştirilen tarım ürünlerinden ve bölgede yaşayan hayvanlardan bahsedilmektedir.

Nalivkin eserin birinci bölümünde eserinin yazımında izleyeceği yolu okuyucuya belirtmiş ve Fergana bölgesinin detaylı coğrafyasını anlatmıştır. Bölge üst, orta ve alt kuşak olarak ele alınmıştır. Hocent şehrinin her taraftan dağlarla çevrili ve vadinin alt kuşağının kuzeydoğudan güneybatıya çok hafif eğimli ve deniz seviyesinden yüksekliği ortalama 1200-1300 fit* olduğu anlatılır. Orta kuşak dalgalı ve vadinin merkezine doğru eğimlidir. Orta kuşağın üst kenarı deniz seviyesi üstünde 4000-5000 fit yüksektedir ve vadiye su sağlayan sıradağlardan oluşur. Alt kuşağın kuzey kenarı boyunca akan Sir-Derya ve Kara-Derya'nın bir kısmı dışında tüm diğer dağ nehirleri dağ sıralarından aşağı akmaktadır. Bu nehirler vadinin yarıçapı boyunca ilerler, vadi dibinin merkezine yönelir ve doğal kanalların kolları Sir-Derya ile birleşir. Bu akarsular dağların çıkış noktalarında barajlar yardımıyla sulama hendeklerine ve yapay su boru hatlarına çıkarılırlar. Burada farklı boyutlarda binlerce kola bölünür ve ekili bitki örtüsünün yapay olarak sulanması için kullanılır. Çünkü yerel iklim koşulları altında, sadece tahıl mahsullerinin yetiştirilmesi değil aynı zamanda çoğu ekili ağaç türlerinin bile verimli olması su kanalları olmaksızın mümkün değildir. (Nalivkin, 1886, s. 8, 9) Bu ayrıntılı bilgiler verilirken Nalivkin, Fergana coğrafyasının gelişim ve değişim süreci tarihlerini götürebildiği en eski yıllara kadar anlatmaktadır. O yaz aylarında Fergana'ya düz bir çizgide bakıldığı zaman iki alt kuşağın yüzeyi gri-sarı görüleceğini fakat şimdi neredeyse burasının bozkır bitki örtüsü ile kaplı olduğunu söyler. Vadi üzerinde küçük ve büyük yerel sulama sistemleri üzerinde kültürel vahalar bir leke gibi göze çarpmaktadır. Zararsız bitki örtüsü, bir zamanlar geniş göllerin ve bataklıkların kalıntılarında, özellikle her yıl incelen sazlık ve çalılık kalıntıları Sir-Derya'nın sol kıyısı boyunca bulunmaktadır. Bu bitki örtüsü tarak, yantak, çangal ve bazı yerlerde küçük bir turanga korusudur. Sadece 100- 120 yıl önce tüm ormanlar Sir-Derya kıyıları boyunca uzanmakta ve Derya'nın adaları yeşil görünmekteymiş. (Nalivkin, 1886, s. 2)

V. P. Nalivkin bölge hakkında coğrafi bilgiler verirken Hokand hanlığı içinde yaşayan milletlerin hanlığın hangi bölgelerinde yaşadığını da anlatmıştır. Kırgızların göçebe ve yarı göçebe Özbek boylarının yaşadığı dağlarda Kırgız, Vagış, Nayman, Moğol, Türk ve Kırklar da yaşamaktadırlar. Bu boyların yaşadığı meralarda ekilmeyen ağaç türlerinin koruları ve bazı zararsız otlar olan meralar bulunmaktaymış. Dağlarda 30-40 yıl önce olan huş, ardıç ve ladin ağaçları köklerinden sökülerek aullarda yakacak olarak kullanılmak üzere götürülmüştür. Bu sebeple bu ağaçların yerinde ya kenevir ya da çıplak toprak kalmıştır. (Nalivkin, 1886, s. 2, 3) Göçebe ve yarı göçebe halkın çoğu meralar ve dağlara doğru yerleşmiştir, vadinin yalnızca orta ve aşağı bölgelerinde yer alan şehir ve köylere yerleşik Sartlar-Özbekler ve Sartlar-Tacikler olarak dil ve kökenlerine göre yerleşmiştir. Bu nüfus içinde çok az olarak Hindular, Çingeneler ve Yahudiler de bulunmaktadır. (Nalivkin, 1886, s. 9)

Bu bilgiler anlatıldıktan sonra Arapların Fergana bölgesini miladi 8. Yüzyılın başlarında fetihlerinden, Fergana bölgesindeki şehirlerinin antik dönemde kurulma tarihlerinden, hikâyelerinden ve efsanelerinden bahsetmektedir. Arapların bölgeyi fetihleriyle Fergana dağlarının ormanlık alanları oluşturan ladin, ardıç, ceviz, akçağaç, huş ağacı, yabani elma ve yabani akçağaçların savaşlarda yanıp kül olduğu bilgisi verilmektedir. Namangan'da 80 ve 90 yaşındakilerin şehrin kuzeyini çevreleyen ve eserin yazıldığı dönemde çorak ve çıkıntılı tepelerde fıstık çalılarının büyüdüğü zamanı hatırladıklarını söylemişlerdir. (Nalivkin, 1886, s. 3, 4) Nalivkin'in yerli halktan dinlediği hikâye ve efsaneler dini bir içerik barındırmakla birlikte bu bölgedeki Türk kültürünün izlerini de taşımaktadır. Örneğin bölgedeki Kanibadam şehrinin 6000 yıl önce Nuh peygamber döneminde inşa edildiği, şehrin kuruluşu zamanında insanları ve cansız varlıkları bile yiyen, ağzından alev çıkaran bir yılan veya ejderhanın nehri yüzerek şehre geldiği anlatılır. Bu yaratıktan kurtulmayı başaran insanlar karşı kıyıya ulaşmış ve burada tarla ve bahçelerin toprağını yapay olarak oluşturmuşlardır. Zamanla buraya çok fazla badem ağacı dikilmesi sonucu şehre "Kent-Badam" yani "badem şehri" adı verilmiştir. Babür Sultan kendi döneminde bademin bu şehirden Hindistan'a bile ihraç edildiğini söylemiştir. (Nalivkin, 1886, s.5) Eserde ayrıca Oş şehrinin Süleyman peygamber, Andican şehrinin Selçuklular, Uzgent, Oş ve Mergilan şehirlerinin de yine Türkler tarafından kurulduğuna dair hikâye ve efsaneler anlatılmıştır. Birinci bölümde yine Fergana bölgesinde yaşayan milletlerden Muğların Namangan ve Çust şehrinde yaşadığını ve onların liderlerinin ise Ungar dağı eteklerinde, Namangan'ın bir köyü olan Mamay'da izleri hala görülebilen bir kalede yaşadığından bahsedilmiştir. Nalivkin bu bilgileri verirken Özbeklerin hicri 7. Yüzyılda Fergana'ya gelmeye başladıklarını ve onların göçlerinin uzun bir süre devam ettiği yazar. Selçukluların Özbeklerden daha erken bölgeye geldiklerini, diğer kavimlerin gelişlerinin ise Cengiz Han'dan sonra olduğunu söylemiştir. Kıpçakların Fergana'ya batı sınırından, Kırgız ve Bağışların doğu sınırından girdikleri kesin bilgi olarak verilmiştir. Kıpçak ve Karakalpaklar Amu Derya ve Sır Derya kıyıları boyunca vadi tabanına yerleşirken, Kırgız ve Bağışlar dağ yamaçlarına yerleşmişlerdir. (Nalivkin, 1886, s. 20, 21, 22)

Eserin ikinci bölümünde V. P. Nalivkin Babür'ün faaliyetlerini anlatmıştır. Babür'ün babasının ölümünden, Babür'ün küçük yaşta babasının yerine geçmesinden ve Babür'ün siyasi faaliyetlerinden bilgiler verilmektedir. (Babür ile ilgili bilgiler Babürname adlı eserden alınarak verilmiştir ve eserin Türkçesi mevcut olduğu için bu bilgileri burada tekrar etmemeyi tercih ettik.) Bu bölümde Babür ile ilgili anlatımdan sonra Buhara hanları hakkında bilgiler verilmeye başlanmıştır. Buhara Hanı Abdullah Han'ın (Ö. 1598) imar faaliyetleri hakkında bilgiler verilir ve onun sadece Buhara şehrinde sayısı 1001 adet olan camiler, medreseler ve kanallar yaptırdığını, bu yapıların bazılarının hanın yakınları tarafından yaptırıldığı anlatılır. (Nalivkin, 1886, s. 42) Yazar Abdullah Han hakkında bilgiler verirken Buhara'dan Fergana'ya gelen ziyaretçilerden duyduğu Abdullah Han hakkındaki bir efsaneyi de detayları ile anlatmaktadır. Bu bölümde Hokand Hanlığı için önemli bir bilgi olan Hokand Ming Hanedanının soy ağacına ilişkin bilgiler de verilmektedir. (Nalivkin,1886, s. 50-52). Ayrıca Altın Beşik

efsanesi de yerli kaynaklardan faydalanılarak ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Eserde özellikle Altın Beşik'e yeni üç isim verildiği ve bu isimlerden en yaygın olanın Hüdayar Sultan olduğu belirtilmektedir. (Diğer isimler Kutluk Han ve Tengri Yar'dır.) Bu bilgilerin devamında eserde Hokand Hanlığının kuruluşundan ve hanlığın ilk hanı Şahruh Bey'den (Ö.1721) bahsedilmektedir. Şahruh Bey'in çok kuvvetli olduğu ve "ayı" lakabı ile anıldığı yarı efsanevi bilgilerle anlatılmaktadır. Şahruh Bey'in ölümünden sonra yerine en büyük oğlu Abdurrahim Bey'in geçtiği, 1732 yılında Hokand şehrinin ilk temelini attığı bilgisi verilmektedir. Eserde Abdurrahim Bey'in ölüm tarihi 1739 veya 1740 olarak aktarılmıştır. Hanın öldürülmesi sonrası yerine kardeşi Abdulkerim Bey geçmiştir. Yazar burada Abdulkerim Bey'in Kıpçaklarla mücadelelerinden bahsettikten sonra onun öldüğünü ve bir oğlu olduğunu yazmaktadır. Fakat oğlu Abdurrahman Bey'in dönemi anlatılmadan hemen İrdana Bey'in hanlığın başına geçmesinden bahsedilir. Onun han olmasıyla Abdurrahman Bey ile olan mücadelelerinden ve onun İrdana Bey tarafından öldürülmesi ele alınmıştır. İrdana Bey'in ölümü ise eserde 1778 yılı olarak geçmektedir. İrdana Bey'den sonra Süleyman Bey hükümdar olmuştur ve çok gaddar olduğu için bir komplo sonucu öldürülmüştür. Süleyman Bey'in öldürülmesinden sonra hanlık içinde etkili olan koşbegileri tarafından Narbuta Bey han ilan edilmiştir. Onun han oluş tarihi eserde belirtilmemiştir fakat siyasi faaliyetlerinden söz edilmektedir. Yazar Narbuta Bey'in ölüm tarihini 1807 ya da 1808 olarak yazmaktadır. Bu bölümde yazar ayrıca Çin'in Kaşgar şehrini işgalinden ve aynı tarihte Kalmıkların Fergana'yı işgallerinden de bahsetmektedir. Kalmıkların istilasıyla bölgede en çok zararı kuzeyde olan Kasan görmüştür. Bu istila sonucu hayatta kalan halkın bir kısmı batıya göçmek zorunda kalmıştır. (Nalivkin, 1886, s. 60) Nalivkin bu bölümde Kalmık istilası ile ilgili hanlıkta yaşayan halktan dinlediği bilgileri de aktarmıştır. Bu bilgilere göre Kasan'ın kuzeyinde yaşayan Kırgızlar Kalmıkların hayvanlarını çalmışlar ve Kalmıklar da hayvan hırsızlarının peşinden Kasan'a kadar gelmişler. Fakat buraya sığınan hırsızlar Müslüman oldukları için kâfirlere teslim edilmek istenmemiş ve bu olay yüzünden şehir Kalmıklar tarafından istila edilmiştir.

Eserin üçüncü bölümünde Hokand Hanlığının en güçlü olduğu dönem hakkında bilgiler verilmektedir. (Nalivkin, 1886, s.76) Bu dönemde Hokand hanı Âlim Han, tek adam iktidarını güçlendirmek için faaliyetlerde bulunmuş, iç politikaya fazlasıyla müdahalede etmiş, yakın akrabalarına karşı güven duymamış ve onlardan kendisine bir tehlike gelme ihtimaline karşı onları ortadan kaldırmaya başlamıştır. Hanlık içinde istediği şekilde başarılı olan han, hanlık sınırlarını genişletecek ve hazinesini dolduracak fetih hareketlerine başlamıştır. Bu fetih hareketlerinin ilki Taşkent, ikincisi ise Çust şehrine olmuş ve her iki seferde hanın başarısı ile sonuçlanmıştır. Sonraki sefer ise iç karışıkların çıktığı Hocent şehrine olmuş ve şehir beş günlük kuşatmadan sonra alınmış ve yağmalanmıştır. (Nalivkin, 1886, s. 78-82) Hanın sonraki seferi tahta çıkan her Hokand hanının Buhara hanlığı ile mutlaka savaş sebebi olan Ura-tepe olmuştur. Âlim han bu savaşı kazanmış ve ele geçirilen Buhara soylularının hepsinin öldürülmesini emretmiştir. Hive'de olan Buhara emiri Emir Haydar olanları öğrenince Ura-tepe'ye gelmiş ve Âlim han ile mücadeleye başlamıştır. Yerli eserlerde Âlim Han'ın Emir Haydar ile olan

mücadeleleri çok kısa ve belirsiz bir şekilde anlatılmıştır. Bunun sebebi hanın bu savaşlarda başarı gösterememesi ve Ura-tepe mücadelesini bırakarak başkente dönmesidir. Hokand kaynaklarında hanın bu bölgeye on iki, Buhara kaynaklarında ise on beş sefer düzenlediği yazmaktadır. (Nalivkin, 1886, s. 83-88) Âlim Han gücü arzulayan, sadece düşmanlarına değil yakın adamlarına karşı bile zulüm gösteren biri olduğu için hem yazılı hem de sözlü kaynaklarda şir-garan (şiddetli kaplan) ve Âlim-zalim gibi isimlerle anılmıştır. Âlim Han hanlıktaki iç huzursuzluklar nedeniyle birkaç kez öldürülmeye çalışılmış, bunlardan ilki Ura-tepe'ye ilk saldırısında olmuş, han çadırından dışarı çıkarak ölmediğini askerlere göstermiştir. Bir diğer teşebbüs hanın bir üyesi olduğu cehri zikir sırasında yaşanmış, burada bir tarikat üyesi tarafından birkaç kez kılıçla yaralanmış ve iyileşmesi beş hafta sürmüştür. Hana karşı bir diğer suikast ise hanlıkta iç huzursuzların artmasıyla 1816 tarihinde Ömer'in tahta çıktığında olmuştur. Âlim Han, şehirden kaçarken hanlığın en iyi avcılarının kendisini pusuda beklediğini öğrenmiş ve maiyetinin onu yalnız bırakması sonucu bir kovalamaca içine girmiştir. Han birkaç gün onu takip edenlerden kaçtıktan sonra Ömer'in kayınpederi Rahman Kul Bey'in hizmetçileri ile birlikte olan Andican Kıpçakları tarafından 1816 yılında öldürülmüştür. (Nalivkin, 1886, s. 100, 1001)

Ömer Han Âlim Hanın öldürülmesinden sonra onun iki oğlunu kendine rakip olmasınlar diye öldürtmüştür. Ömer Han'ın hanlık dış siyaseti için ilk faaliyeti Buhara hanlığına kalabalık bir elçilik heyeti göndermek olmuştur. Çünkü o hanlığı Timur gibi kültürel faaliyetlerle geliştirmeyi arzu etmiş ve saray çevresine şiir yazan ve şiirlerinde onu yücelten kişileri almıştır. Hanın Ura-tepe'ye sefere ise Buhara hanlığının Âlim hanın hayatta olan oğullarını desteklemesi sonucu olmuştur. Bu seferlerde Ömer han fazla başarılı olmasa da bu bölge için birkaç sefere daha çıkmak zorunda kalmıştır. Bu seferler sarayda şairlerin şiirlerine konu olmuştur. Han Ura-tepe için daha sonraki dönemlerde yine sefere çıkmak zorunda kalmış, bu seferlerden birinde hastalanmıştır. Hanın aile hayatına dair verilen bilgilerde onun doğan çocuklarından, yaptığı yeni evliliklerden ve kız kardeşini ziyaretinden bahsedilmiştir. Han, Buhara emirliği yönetiminde olan Türkistan'ı fethetmiş, Emir-el Müslimin ismini almış ve yeni ünvanı hutbede okunmuş, adına bir madeni para basılmıştır. Han bundan sonra bir taç takmış ve yakın maiyeti İşan Töre; hoca, Sultan Han Töre; Hoca-Kelyan, Masum Han Hoca ise şeyh-ül-islam unvanlarını almışlardır. Bu unvanların verilmesinden başka o maiyetinde olanlara yeni rütbelere, görevler ve unvanlar vermiştir. (Nalivkin, 1886, s. 112) Eserde Ömer Han'ın çıktığı avlar ve ikinci oğlunun sünnet merasimi uzun uzun anlatılmaktadır. Han döneminde Kaşgar ile ticaret yapan tüccarlar Kırgızları şikâyet etmişler ve her yıl Oş şehrinde tüccarların onlar tarafından soyulduğunu söylemişlerdir. Han Kırgızları cezalandırdıktan sonra Margelan ve Andican'da ava gitmek istemiş ve on yedi günlük bir hastalık sonucu 1821 tarihinde ölmüştür.

Ömer Han'dan sonra tahta çıkan Muhammed Ali Han (Madali Han) Nalivkin'in eserinde yazdığına göre 12 yaşında han olmuştur. Karakteri hakkında eserde diğer hanlardan daha fazla bilgi bulunmaktadır. Yeni han şımarık bir karaktere sahip, zevk ve eğlence hayatına düşkün biri olarak tasvir edilmiştir. Hokand hanlarından Âlim han için yakıştırılan " zalim" lakabının Madali Han için

daha uygun olduğu, Âlim Han'ın gerektiği zaman kullandığı gücü Madali Han'ın canı istediği zaman ve keyfi sebeplerde kullandığı anlatılmaktadır. Ayrıca bu olay yüzünden onun hanlık içindeki itibarını ve saygısını kaybettiği de belirtilmektedir. Madali Han'ın kişisel tutumlarından başka eserde onun hanlık içi yönetimde meydana getirdiği yeniliklerle amcası ve babasına hizmet Masum Han Hocayı ve onun oğlu olan Hâkim Han Töre'yi yakın çevresinden uzaklaştırmıştır. Madali Han'ın yönetimde yaptığı bu değişiklikler onun döneminde hoşnutsuzluklara yol açmış ve ona karşı siyasi bir grubun oluşmaya başlamasına neden olmuştur. (Nalivkin, 1886, s. 122, 123, 124) Madali Han'ın önemli kişileri hanlık yönetiminden ve çevresinden uzaklaştırması, ayrıca yakın maiyetine karşı merhametsiz oluşu bu siyasi oluşumun temel nedeni olarak anlatılır. Bu bölümde Madali Han'ın hanlık içindeki faaliyetlerine ek olarak hanlığın Çinlilere karşı savaş faaliyetleri hakkında da bilgiler verilmiştir. Madali Han Çine karşı 1826 yılında "gaza" çağrısında bulunmuş ve zengin Müslümanlardan asker ve maddi yardım gelmiştir. Han Kaşgar'da Cihangir Töre (Kaşgar hâkimi) ile savaşmış, bu savaş 12 veya 15 gün sürmüştür ve han burada başarı gösteremeyerek geri çekilmiştir. Cihangir Töre ise burada dokuz ay dayanabilmiş, Çin'in saldırısına uğramış ve Pekin'e esir olarak götürülmüş ve orada ölmüştür. (Nalivkin, 1886, s. 126, 128, 129) Hanın içki, kumar ve kadınlara düşkünlüğünün artması, devlet işlerini de aksatması ve gereksiz yere verdiği idam kararlarıyla halkın öfkesini arttırmaya başlamıştır. Başkentte din adamları han hakkında "kâfir" diyor ve hanın Kur'an ve Şeriat tarafından yasaklanan her şeyi yaptığı açık açık söyleniyordu. Tam da bu çalkantıların olduğu dönemde Madali Han'ın üvey annesi ile evlenmesi (Nalivkin, 1886, s.134) onun yaptığı en büyük ahlaksızlık olarak nitelendirilmiştir. Bütün bu olaylardan sonra hanlıkta iç isyanlar başlamış ve han Buhara emirine (Nasrullah) şikâyet bile edilmiştir. Buhara hanlığı ile yaşanan mücadeleler sonrası han barış isteğini hediyeler ile Buhara emirine bildirmiştir. Buhara emiri bu barış isteğini Hokand hanlığının Buhara hanlığına vassal olmayı kabul etmesi koşuluyla kabul etmiştir. Fakat bu barış uzun sürmemiş ve Madali hanın faaliyetleri sonucu Buhara hanlığı 1842 yılında Hokand'ı işgal etmiştir. Madali han ise Buhara hanlığına teslim edilmiş ve kendi ordasında bıçaklanarak öldürülmüştür. (Nalivkin, 1886, s. 141, 142)

Eserin dördüncü bölümünde Madali Han'ın ve maiyetinin Buhara hanı tarafından öldürülmesinden sonraki olaylar anlatılmaktadır. Buhara hanı Hokand'ı ele geçirmesinden sonra hanlığın bütün vilayetlerine kendi adamlarını atamış ve yetersiz sayıda askeri de burada bırakmıştır. Hokand halkı Ming hanedanından birini han olarak kabul etmemekte ve Buharalıların yabancı Mangıt yönetimini de devirmek istemektedir. Halk özellikle Talas'ta yaşayan, Âlim ve Ömer hanın kuzeni olan Şir Ali'yi han olarak görmek isterler. Şir Ali Han otuz beş yaşına kadar Kırgızlar içinde zengin Kırgızlar gibi yaşamıştır. Şir Ali burada yaşarken Talas Kırgızlarını görmeye gelen Namangan ve Çust Kırgızları tarafından bilinmektedir. Sakin, uysal bir karakteri olduğu ve Kırgızlar tarafından desteklediği için han seçilmek istenmiştir. 1842 yılında hanlığın Buharalılar tarafından ele geçirilmesiyle Şir Ali Kırgızların desteği ile han ilan edilmiştir. (Nalivkin, 1886, s. 145, 146) Maiyeti ile başkenti ele geçiren hanın ilk işi buradaki Mangıtları

öldürtmek ve hapse attırmak olmuştur. Hokand hâkimiyetini ele geçirdikten sonra hanlığın ne kadar savunma yapacağını görmek ve kendini de halka göstermek için hanlık şehirlerini gezmeye başlamıştır. Şir Ali han başkenti bir kale ve bir duvarla çevreleyip savunmak için imar faaliyetlerine başlamıştır. Şehrin savunması için inşa edilen bu imar faaliyetleri esere göre 15 günde tamamlanmış ve şehir bu duvar ile dokuz saldırıyı engellemiştir. Buhara hanlığına karşı zafer kazanan yeni hanın bu başarısı ona Madali han döneminde kaybedilen Hocent şehrini savaşız kazanmayı sağlamıştır ve Taşkent ise savaşarak geri alınmıştır. Bu savaşta Madali hanın kayınpederi (Buhara ile ilk savaşta Buhara hanlığı tarafından esir alınmış ve orada gönüllü olarak hizmet eden esirlerden biri olmuştur) bu savaşta alınan esirler arasındadır. Han esirlerin sadece tutuklanmasını emredince saray halkı tarafından itirazlar olmuştur. Şir Ali, Madali Han'ın halk üzerinde bıraktığı "zalim han" etkisini taşımak istemediği için idamlardan kaçınmıştır. Fakat hem saraylılar hem de halkın baskısı sonucu bu kararından vazgeçmek zorunda kalan han esirlerin öldürülmesine izin vermiştir. Fakat kısa bir süre sonra hanın yine bir idam kararını geciktirmesi onun hakkında "Şir-Ali-atalya!" (eserde bu kelimenin manası verilmemiştir), "Şir-Ali - şavly!" (gevşek adam), "Şir-Ali - pustak!" (tabaklanmış post) gibi hakaret edici sözler söylenmesine neden olmuştur. Özellikle son söylenen ile hanın Kırgızlar arasında yaşadığı dönem hatırlatılmıştır. Yeni han yeniden baskılar sonucu idam kararını onaylamış fakat onun hakkında söylenen sözler şiirlere konu olacak kadar yayılmıştır (Nalivkin, 1886, s. 152, 153, 154).

Şir Ali Han'ın sade yaşantısı, kibar oluşu, hanlık için kazandığı zaferler ve sağladığı faydalar unutulmuştur. Bu bölümde hanlıkta yaşayan Kıpçaklar için dikkate değer bilgiler verilmektedir. Bu bilgiler içinde Kıpçakların Fergana'da bulunan güçlü boylarından (Kulan, Ulmas, İlyatat, Yaşık ve İti-Kaşka) ve bu boyların beylerinden (Müslüman-Kul, Hatami-Kuli, Utam-Bay, Mirzat ve Ma-Nazar-Gur-Oğlı veya Sancar), hanlık içindeki siyasi güçlerinden, Kırgızların hanlık içinde güçlerini kaybederken Kıpçakların güçlerini koruduklarından bahsedilmektedir. Bunun nedeniyse Kıpçaklar arasında soy bağları kuvvetli bir şekilde devam ederken Kırgızlar arasında soy bağlarının gittikçe zayıflaması olmuştur. Kıpçak boy beyleri hanlık içinde Sartların görev aldığı en üst düzey makamlara artık kendileri sahip olmak istemişlerdir. Kıpçakların bu isteklerine ulaşmak için faaliyete geçmeleri ile hanlıkta bir iç karışıklık yaşanmaya başlamıştır. Kıpçaklar mingbaşı olarak kendi adamını bu göreve getirdikten sonra hanlıktaki bütün önemli yerlere kendi adamlarını yerleştirmişlerdir ve han bu durum karşısında hiçbir şey yapamamıştır. 1844 yılının başında ise hanın fikirlerini değiştiren ve hanı istediği gibi yönlendirmeye başlayan Şadı – Şum (sinsi Şadı) görevlileri istifa ettirmeye başlamış ve boşalan yerlere Tacikleri getirtmiştir. (Nalivkin, 1886, s. 158) Han Şadı hakkında ona gelen şikâyetleri kabul etmediği gibi bu şikâyetleri takip de ettirmemiştir. Şadı'nın düşmanları ise Müslüman-kul (Kıpçakların göreve getirttiği mingbaşı) ve diğer kabileler tarafından desteklenen Kıpçaklardır. Han itirazların durulması için Kıpçak beylerinden Müslüman-kul'u Şarihan'a, Karım-kul'u ise Andican'a atamıştır. Şadı ise bu atamalardan sonra Müslüman-kul'u öldürtmeye hanı ikna etmiştir. Bu durumu öğrenen Kıpçaklar kaçmış ve Sartlı yöneticileri öldürmüşlerdir.

1845 yılında hanın orduları ve Kıpçak kuvvetleri Turya-Kurgan ve Çust arasında karşılaşmış, Kıpçaklar silahlarını ancak Şadı yönetimden uzaklaştırılırsa bırakacaklarını elçileriyle hana bildirmişlerdir. Bu haberi duyan Şadı ise süvarileri ile topçu ateşi desteğini almadan Kıpçaklara saldırıya geçmiş ve öldürülmüştür. Hanın ordusu bu olay sonucu dağılmış ve hanın küçük oğlu Hüdayar Bey ele geçirilmiştir. Kıpçaklar dalgalar halinde başkente girmiş ve bir konsey toplamışlardır. Kıpçakların toplandıkları kurulda Şir Ali Han'ı, Hokand hanı olarak bırakmaya karar vermiş ve ölen Şadı'nın yerine Müslüman-kul'u getirmeleri onların bu dönemde hanlık içinde ne kadar güçlü olduklarına dair bir fikir oluşturmaktadır. (Nalivkin, 1886, s. 160) Taşkent yönetiminde olan hanın büyük oğlu Sarımsak Bey ise Buhara'ya gittiği için, onun yerine de başka bir Kıpçak bey getirilmiştir. Yaşanan olaylar sonucu hanlık içinde hem hanı hem de Kıpçakları sevmeyen bir grup oluşmuştur. Bunlar halk adına geçici olarak Ura-Tepe'de yaşayan Murad-Bey'e (Âlim-Han'ın oğlu) davet mektubu göndermişlerdir. Murad Bey bir pazar günü Hokand şehrine girmiş ve han olduğu ilan edilmiştir. Şir Ali Han bu karışıklık ve şaşkınlık içinde bir iç isyanla 1845 tarihinde öldürülmüş ve kısa süreliğine han olan Murad Han da 1845 yılında (eserde sadece 11 gün saltanat sürdüğü yazılmaktadır) eski han gibi bıçaklanarak öldürülmüştür (Nalivkin, 1886, s. 161, 162).

Murad Han'ın öldürülmesinden sonra tahta çıkan Hüdayar Han döneminde tüm güç Müslüman-Kul (Naip) ve Kıpçakların elindedir. Kıpçakların özellikle hanlık içinde çıkardıkları iç huzursuzluklar çok fazladır. Bunlardan başlıcaları Kıpçakların medreselere gelip buradaki öğrencileri dağıtmaları ve kitapları yakmaları, Sartları ve mollaları küçük düşürmeye çalışmaları, Sartlı bir kızla evlendikleri zaman evlilik sırasında ödemeye söz verdikleri kalını ödememeleri, Sartları kendi evlerinden çıkartmaları ve arsalarını ellerinden almaları ile tarlasını sulamak için su kanallarını kullanan Sartların Kıpçaklara haraç ödemesi gibi birçok keyfi uygulama olarak sıralanabilir. Bütün bu haksızlıklar Sartların Kıpçaklara karşı öfke ve nefretinin artmasına neden olmuştur. Hanın büyük oğlu Sarımsak Bey ise Kıpçakların gücünü tanımıyordu ve Kıpçaklar tarafından han olarak seçilmemişti çünkü yaşı küçük olan Hüdayar Han'a naip olmak ve onu yönetmek Kıpçaklar için daha avantajlı olmuştur. Müslüman Kul, Sarımsak Bey'e karşı savaşa da ona yenilmiş ve ona bir elçi gönderilmiştir. Sarımsak Bey ise hanı tanımaya ikna edilmiş ve Hokand'a geldiği zaman bıçaklanarak öldürülmüştür. (Nalivkin, 1886, s. 165) Bu ölümden her ne kadar han sorumlu tutulmuş olsa da onun elinde hiçbir güç yoktur ve onun rızası olmasa bile bu ölüm Kıpçaklar tarafından gerçekleştirilecektir. Hüdayar Han Kıpçakların bu uygulamalarına karşı bir yaptırımda bulunamamıştır çünkü onun çevresi Kıpçaklardan oluşmaktadır ve bu dönemde Fergana'da kolera salgını ortalığı kasıp kavurduğu için Sartların da bu gibi sorunlarla uğraşacak zamanları olmamıştır. Bu olaylardan kısa bir süre sonra başkentte mingbaşı görevine getirilen Molla Han Beyi istemeyen Kıpçaklar arasında anlaşmazlıklar başlamış ve Hüdayar hanın yerine Narbuta Beyin han olması, mingbaşı görevine ise Narbuta beyin karısının akrabası olan Padşa Hoca Türenin getirilmesine karar vermişlerdir. Kıpçaklar arasında yaşanan iç çekişmeler sonucu Molla Han Bey yerine Müslüman Kul getirilir. Taşkent'te ise

yönetimin getirdiği yeni vergiler (tillya-puli; tillya-altın, mis-puli; mis-bakır, ulau-puli; ulau-yük hayvanı) halkın ayaklanmasına sebep olur. Başkent orduları bu isyana müdahale eder ve Taşkent yöneticisi öldürülür, yerine ise bir Kıpçak beyi olan Nor-Mat-Datha atanır. (Nalivkin, 1886, s. 167) 1847 yılında ise hocalardan bir grup gönüllü müfreze toplayıp Kaşgar'ı Çinlilerden alırlar fakat burada fazla direnemezler. Müslüman Kul bu harekete öncülük eden Katta-Töre (Hoca-Töre veya İşan-Han-Töre de denilmektedir), Âlim Bey ve Hıdır Bey'e ordularını dağıtmalarını isteyen mektuplar göndermiştir. Âlim Bey ve Hıdır Bey bu isteğe uyararak Kaşgar'dan çekilmişlerdir fakat Katta- Türe kışın başlamasıyla çekilmiş, onun halkından birçok insan soğuktan donmuş ve yiyecek olmadığı için de açlıktan ölmüşlerdir. Taşkent'te bu olaylar yaşanırken Fergana'da ise Kıpçaklar arasındaki anlaşmazlıklar devam etmektedir. 1848 yılında Müslüman Kul görevinden alınmış ve Hüdayar Han Ura-Tepe'ye başarılı bir sefer düzenlemiştir. Han bu sefer sonrasında muhalif Kıpçak beylerinin bir suikast girişimine uğramış ama bu girişim başarısız olmuştur.

1851 yılında ise Müslüman Kul ve Taşkent'te bulunan Kıpçaklar arasında bir çatışma çıkmıştır. Müslüman Kul bu çatışmaya Han ile birlikte katılmış, Taşkent Kıpçaklarına yenilmişler ve Han Taşkent Kıpçakları tarafından şehirde tutulmuştur. Han mingbaşı görevine yeni birini atar fakat Hüdayar Han başkent'ten uzaktayken onun uzak akrabalarından biri olan Abdullah Bey adamlarını toplayarak kendini han ilan eder. Yeni mingbaşı ve taraftarları başkente gelerek kendini han ilan eden Abdullah Bey'i öldürürler. Başkente dönen Hüdayar Han devlet işlerini bizzat kendi yönetimine almak istemiş ve hanlıkta huzursuzluklara neden olan Kıpçaklardan kurtulmak için Sart mangalarını başkente getirtmeye çalışmıştır. Bu amaçla adamlarına gönderdiği mektuplar Kıpçaklar tarafından ele geçirilmiş ve Hanın urdasında günlük selamlamasında Kıpçaklar tarafından kuşatılmasına sebep olmuştur. Kıpçaklar Hanın planlarından haberdar olduklarını sitemli bir şekilde belirtirken, iki taraf arasında çatışma başlamıştır. Başkentte bulunan Sartlar son yedi yılda Kıpçaklardan çektikleri sıkıntıların da etkisiyle ellerine geçen her şeyle Kıpçaklara gördükleri her yerde saldırırlar (Nalivkin, 1886, s. 173).

Başkent Kıpçaklardan temizlendikten sonra Han mingbaşı olarak Kasım'ı atamıştır. Han, Mergelan şehrinde bulunan yüksek rütbeli Kıpçakları da urdaya getirterek tek tek öldürmüştür. 1852 yılında Hüdayar Han taraftarlarıyla birlikte Kıpçaklara karşı bir sefere çıkmıştır. Hanın bu seferinde Kıpçakların başında Müslüman Kul bulunmaktadır ve Kıpçakların kesin yenilgisi ile sonuçlanmıştır. Yakalanan Müslüman Kul ve Kıpçaklar Hokand 'a getirilmiş ve öldürülmüştür. Kıpçakların başkentte öldürülmeleri tam üç gün sürmüştür. Sartların Kıpçaklara olan öfkesi bu ölümlerle bitse de Han Kıpçak yerleşimlerinin olduğu her yere birliklerini göndererek onları ortadan kaldırmaya başlamıştır. Bu katliamlar o kadar şiddetli olmuştur ki bu olayların görgü tanığı olan Namanganlı biri Nalivkin'e dışarı çıkmaya korktuğunu ve geceleri şehirdeki cesetler yüzünden uyuyamadığını anlatmıştır. (Nalivkin, 1886, s. 174-178, 179) Hanın gazabından kaçan Kıpçaklar ise dağlara ve Kırgızlara sığınmışlardır. Fakat bu göç kışa denk gelmiş, birçok Kıpçak çocuğu açlıktan ve soğuktan ölmüştür. Hüdayar Han Kıpçaklara yaptığı

katliamla yetinmemiş ve Kıpçaklardan kalan mülkleri açık arttırma ile çok ucuz fiyatlarla satmaya başlamıştır fakat Sartlar bir gün Kıpçakların geri dönüp intikam alacaklarından korkarak bu malları satın almamışlardır. Han Kıpçak meselesini bitirdikten sonra kardeşlerinden Malla'yı Taşkent'e, Sultan Murad'ı Mergelan'a ve Sufi Beyi de Turgay Kurgan'a atamıştır. Hanlığın bütün makamlarına ise sadece Sartlar getirilmiştir. (Nalivkin, 1886, s. 179, 180)

Eserin beşinci bölümünde yazar hanlıkta meydana gelen iç karışıkları ayrıntılı ve Hanlığın Rus işgaline uğramasını kısa olarak anlatmıştır. 1853 yılında Ruslar Ak Mescit'e doğru hareket edince Taşkent'te hâkim güç olan Malla Beyin dikkatinin Ruslara çekileceğini tahmin eden Ura-Tepe hâkimi Abdu-Gafar yağma için birliklerini hazırlatmıştır. Hüdayar Han bu iki gücün bir komplo hazırladığına inanarak Mingbaşı Kasım ile ordularını hazırlatmış, Hanın orduları Malla Beyi yenmiş, Han Ura Tepeyi almış ve Ruslara karşı Şadman Hoca, Sarımsak ve Mat-Kerim-Şeyh gönderilmiştir. Bunlar Ruslara yenilmiş, Taşkent'e kaçmış ve hanın aşağılayıcı muamelesine maruz kalmışlardır. Han mingbaşısını Ruslara karşı görevlendirmiş fakat askerlerin çoğu bu sefere çıkmayı kış mevsiminde oldukları için istememişlerdir. (Nalivkin, 1886, s. 180, 182, 184) Sonuçta Ruslar için gönderilen ordu başarıya ulaşmadan başkente dönmüş ve han mingbaşısını kaybetmemek adına ona gereken her şeyi yaptığı için hediyeler vermiştir. Hüdayar Han 1856 yılında, Ömer Han tarafından 1815 yılında yaptırılan Medrese-i Cami'nin* onarımını üstlenmiş ve bu davranışı ile halk içinde itibarını arttırmıştır. Han Kıpçak meselesini çözdükten sonra hanlıkta hocalar ve törelerin de Kıpçaklar gibi faaliyetlerde bulunmak istediğini fark etmiş ve onlara karşı planlar yapmıştır. Hanın bu planlarından haberdar olan hocalar birliklerini toplamışlar fakat başarılı olamamışlardır. Bu hareketi başlatan ve han olmak isteyen Rüstem Han Hoca ise Buhara'ya kaçmış ve Malla Hanın tahta çıkmasıyla hanlığa geri dönmüştür (Nalivkin, 1886, s. 185, 186).

Hanlıkta Taşkent'e atanan Mirza Ahmet, hana yaranmak için Kırgızların vergi borçlarını toplamaya başlamış, onların küçük çocuklarını Sartlara köle olarak satmış ve Kırgızların 1857 yılında isyan etmelerine neden olmuştur. Kırgızların isyanlarında başarılı olmaları ve Rüstem Han Hocanın Ura-Tepe'de ortaya çıkması hanlığı bir müddet daha uğraştırmıştır. 1858 yılında ise Buhara emiri Hocent'i kuşatmış, bilinmeyen bir sebepten de bu kuşatmayı kaldırmıştır. Hüdayar Han emirin geri çekilmesiyle ona isyan eden gruplara karşı saldırıya geçmiş fakat başarılı olamamıştır. Hanın durumu belirsiz bir hale gelmiş ve onun başkenti terk ettiği duyurulmuştur. Malla Han Kıpçakların desteği ile başkente tahta geçmiştir. Yeni han destekçilerine teşekkür etmek için Hüdayar Han döneminde Kıpçakların topraklarını ele geçiren Sartların, bu toprakların yarısını eski sahiplerine bedelsiz olarak iade ettirmiştir. Bu emrin yarattığı sıkıntılar yaklaşık yirmi yıl sonra Ruslar Fergana'yı işgal ettiklerinde bile en karmaşık hukuk davalarına neden olmuştur. (Nalivkin, 1886, s. 189) Yeni han Hüdayar ve Sultan Murad'ın görüldüklerine dair bilgiler alınca bunlar üzerine askeri birlikler göndermiştir. 1859 yılında ise Çinlilere elçi olarak Abdu-Fatta-Magdum gönderilmiştir. Pekin'e gitmek isteyen elçi Çinliler tarafından öldürülmüş ve Yarkent'in Çin hükümdarı özür olarak hana hediyeler göndermiştir. 1860 yılında Rusların işgalleri ilerlemiş, onlar Almatı'yı

işgal etmiş, Tokmak'ı ele geçirmiş ve Pişkek'i yakıp yıkarak terk etmişlerdir. Kış hazırlıkları olmadan Pişkek'e giden han zor şartlar altında burada kışlamış fakat soğukların artmasıyla askerler kaçmaya başlamışlardır. 1800 yılında Emir Nasrullah'ın ölmesiyle Ura-Tepe kuşatılmış fakat başarılı olunamamıştır. 1861 yılında Han Ruslar üzerine sefere çıkmaya karar vermiş fakat seferin kış aylarına denk gelmesi orduda yine isteksizlikleri başlatmıştır. Hanın sefer için ısrarı askerlerin fikrini değiştirmemiş ve han seferden vazgeçmek zorunda kalmıştır. (Nalivkin, 1886, s. 190, 191) Hanlıkta hanın yeni sefer istekleri ve Ruslarla savaşmak arzusuna ona karşı bir tepki oluşmuştur ayrıca Kıpçaklardan kalan topraklar üzerine çekişmeler, şehirdeki görevlilerin artan şiddeti ve yeni düşmanların ortaya çıkması hanın 1862 yılında öldürülmesine sebep olmuştur. Eski hanın yerine Malla Hanın yeğeni ve Sarımsak Beyin oğlu Şah Murad han ilan edilmiştir. Aynı tarihte Taşkent'e gelen Hüdayar destekçileri tarafından han ilan edilmiştir. İki han arasında geçen mücadelede Hokand'a yaklaşan Hüdayar Hanın birliklerine halk şehrin kapısını açarak destek olmuştur (Nalivkin, 1886, s. 193, 194).

Şah Murad kaçarak Andican'a gitmiş ve Âlim Kul (Mergelan yöneticisi) ve Sarımsak Bey Andican'ı kuşatmış fakat başarısız olmuşlardır. Âlim Kul kendisine katılan Kıpçaklar ile gücünü arttırmış, Hüdayar Han'ı kuşatmıştır. Hüdayar Han' a destek için gelen Sultan Murad Bey Âlim Kul tarafından zor şartlar altında kuşatmada tutulmuşlardır. Âlim Kul Kırgız ve Kıpçakların desteğiyle kendini galip ilan etmiştir. Onun rehabetinden faydalanan Hüdayar Han Mergelan'a gelmiş ve onu destekleyen Sartlarla Kırgız ve Kıpçaklara saldırmıştır. Han böylece Sartların desteği ile Hokand'ı ele geçirmiştir. Olaylardan on altı gün sonra Âlim-Kul'un Andican çevresinde, Sarımsak-Bey'in ise Namangan ve Kasan arasında dolaştığını haber alan han bunlar üzerine kuvvetlerini göndermiş ve Sarımsak Bey yenilmiştir. Fakat isyancı Kırgız ve Kıpçaklar başkentin yakın çevresini yağmalamaya başlamıştır. Çust yakınlarındaysa Madali Hanın oğlu olduğunu iddia eden biri Hive'de ortaya çıkmış ve Hokand hanlığında hak iddia etmeye başlamıştır. 1862 yılında bu kişi ona destek olanlar ile önce tutuklanmış daha sonra ise öldürülmüşlerdir. (Nalivkin, 1886, s. 197) Âlim Kulun ise isyan faaliyetleri devam etmiş, Hüdayar Han yardım için annesini Buhara emirine göndermiş ve olumsuz cevap almıştır. Emir yakın adamlarıyla yaptığı konseyde Hüdayar Hanın Taşkent hâkimi olarak atanmasına ve hanlığın emire bırakılmasına karar verilmiştir. Böylece Hokand Hanlığı Buhara Hanlığı ile birleştirilmiştir. Bu durum üzerine Malla Hanın Namangan'da yaşayan küçük oğlu Sultan Seyid Âlim Kul tarafından 1863 yılında han ilan edilmiştir. 1864 yılında Ruslar Aulie-Ata'yı ve Türkistan'ı, aynı tarihte Çimkent'i ele geçirmişlerdir. Âlim Kul Taşkent'e giderken Ruslar tarafından vurulmuş ve onu destekleyen Kırgızlar ile Kıpçaklar Sultan Seyid Hanı bırakarak evlerine dönmüşlerdir. Bu haber üzerine Âlim Kul sinir krizi geçirerek ölmüştür. Sultan Seyid, Hüdayar tarafından Fergana'ya yerleştirileceği sözü verilen bir emir tarafından bıçaklanarak öldürülmüştür. (Nalivkin, 1886, s. 201, 202) Bu olaydan sonra eserde Kırgızların Ming hanedanının uzak bir kolundan olan 16 yaşındaki Huday Kul Bey'i (Bel Bağcı Han adıyla tanındığı iddia edilerek) Kıpçak kampında han ilan edilmiştir. Yeni han Ruslarla savaşmak için hanlıktan vergi

toplanmasını emretmiş fakat istediği vergiyi asla toplayamamıştır. Hanlığının on dördüncü gününde Hüdayar yeni hana karşı mücadeleye girmiş, Hüdayar'dan korkan yeni han tüm haklarını ona devretmiş ve hanlık içindeki karışıklıkların devam ettiği bu dönemde han olarak yine Hüdayar Han başa geçmiştir. 1866 yılında Hüdayar Hanın kardeşi Sultan Murad Bey adına yeğenleri Mad-Eyyub Bey Hüdayar'ı tahtan indirmeyi planlayarak, onun öldürüldüğünü Sultan Murad Bey'e iletmiştir. Bu habere inanmış gibi görünen Sultan Murad yeğeninin gözetim altında tutulmasını ve haberlerin de doğru olup olmadığını öğrenmek için başkente ulaklar göndermiştir. Hüdayar Han kardeşine dikkatli davrandığı için teşekkür etmiş ve yeğenlerinin öldürülmesini emretmiştir (Nalivkin, 1886, s. 204).

1866 yılında Hocent Buhara Hanlığının Ruslara yenilmesi sonrası Hokand Hanlığına geçmiş ve her iki hanlık arasında sürekli savaş nedeni olan Ura-Tepe ise Rusların olmuştur. Bu iç ve dış sıkıntılara ek olarak hanın kendi hazinesini arttırmak için açgözlü davranması, bu uğurda hanlık içinde yeni vergileri uygulamaya getirmesi ve bu vergilerin halk arasında meydana getirdiği hoşnutsuzluklar Hüdayar Hanın tutumunu değiştirmemiştir. Hüdayar Han halkın nefretini böylece üzerine çekerken 1873 yılında Namangan şehrinde kendini Âlim Han'ın en küçük oğlu olduğunu iddia eden Kırgızlar arasında Kutluk Seyid soyundan Pulat Han ortaya çıkmıştır. Kısa sürede silahlı Kırgızlar onun etrafında toplanmaya başlamıştır. Pulat Hana yakın çevrede bulunan köyler bağlılıklarını bildirmiş ve ona hediyeler vermişlerdir. Hüdayar Han ortaya çıkan yeni hanı yakalatmak için birliklerini göndermiştir fakat Pulat Han yakalanamamıştır. Ona destek olan bütün Kırgız yerleşimleri Hüdayar hanın askerleri tarafından yağmalanmıştır. Eserin beşinci bölümü bu iki han arasındaki mücadeleleri anlatarak biter ve Nalivkin bundan sonraki olayların Hokand Hanlığı tarihine değil Orta Asya'daki Rus fetihleri tarihine ait olduğunu söyleyerek eserine son verir.

Eserin Fergana Bölgesinin Tarihi Açısından Önemi

V. P. Nalivkin eseri Hokand Hanlığı hakkında yapılan ilk akademik çalışmadır. Eser Hokand Hanlığı'nın coğrafyasını, siyasi ve kültür tarihini anlatan önemli bir yere sahiptir ve bütün olarak incelendiğinde eksikleri olmasına rağmen bölgenin bu üç alanı hakkında geniş bilgiler verir. Özellikle ilk bölümde Nalivkin eseri yazdığı dönemdeki Fergana bölgesinin coğrafyasını (okuyucu bu bilgileri biliyormuş gibi) anlatması onun eserini belli bir bilgi birikimi olan kişiler için yazdığını ortaya koymaktadır. Nalivkin Fergana bölgesi coğrafyasının yer şekillerinden, bitki örtüsünden, ikliminden, tarım ve hayvancılık faaliyetlerinden bilgiler vermektedir. Verilen bu bilgiler günümüz verileriyle karşılaştırılarak bölge coğrafyasının yıllar içindeki değişiminin izlenmesine olanak sağlamaktadır. Nalivkin eserinde bu kıyaslamayı yaparak bazı bilgiler vermiştir. Örneğin 30- 40 yıl içinde bölgenin bitki örtüsündeki değişme nedeni halkın ağaçları aullarda yakacak olarak kullanması bu bilgilerden biridir. Arapların 8. Yüzyılda Fergana bölgesine fetihlere başladıkları dönemde bölgenin bitki örtüsünün yakılıp kül

olması da başka bir bilgidir. (Nalivkin, 1886, s.6). Nalivkin ayrıca Arapların Fergana'yı işgal ettikleri dönemdeki başlıca yerleşim yerleri de eserde anlatılmıştır, bunlar; Ahsı-kent (eserin yazıldığı dönemde Ahsı, Çust ilçesinin önemsiz bir köyü); Kasan veya Kaşan (ayrıca Çust ilçesinin köyü), Andigan (bugünkü Andican), Uzgent, Oş, Murşan (Margelan), Isfara, Varukh, Kanibadam ve Hocent.) (Nalivkin, 1886, s.6). Nalivkin eserinde hanlık şehirlerinin antik dönemden günümüze kuruluş hikâyelerini ve efsanelerini de anlatmıştır. Onun özellikle bu şekilde anlattığı şehirler Kanibadam ve Oş'tur. Bunlara ek olarak Fergana şehirlerinde yaşayan eski ve yeni halklar da eserde anlatılmaktadır. (Nalivkin, 1886, s.6) Yazar eserinde bu bilgileri verdiği bölümde Arapların Fergana bölgesinde etnografik olarak zayıf izler bırakarak kaybolduklarını ve Arapların yerini Selçuklu Türklerinin aldıklarını söylemektedir. Eserde verilen bu bilgilerle bölgenin şehir tarihi yüzyıllar boyunca takip edilebilmektedir.

Nalivkin göçebe ve yarı göçebe Türklerin yerleşik yaşama nasıl ve hangi sebeplerle geçtiklerini de anlatmaktadır. Nalivkin eserde Yörüklerin yerleşik ve tarım hayatına geçişlerini Fergana'nın orta kuşağının meralarının yoksullaşması sonucu insanların dağ yaylasının mümkün olan en geniş bölgelerine yöneldiklerini ve bununda o zamana kadar zaten önemli ölçüde inceltmiş olan dağ ormanlarının yok olmasına yol açtığını yazar. Fergana yolları ve İsfara, Margelan, Oş, Andican ve Kasan gibi yerleşim yerlerinde yem eksikliğine bağlı olarak giderek azalan, nispeten az sayıda hayvana sahip olan Yörükler arasında orta bölgedeki bu meraların fakirleşmesi sonucu onlar tarıma yönelmiştir. (Nalivkin, 1886, s.18). Yazarın diğer Türk boylarından olan Özbeklerin yerleşik hayata geçmeleri ile ilgili ise Ming klanının önemli bir kısmı, Tacik'in tarım ve el sanatları kültürünü tamamen benimseyip, göçebe ve yarı göçebe yaşam biçiminden vazgeçerek yerleşik hayata geçtiği ve köyler oluşturduğu bilgileri verilmiştir. (Nalivkin, 1886, s.18). Nalivkin eserinde Kıpçaklar ve Karakalpakların tarlalar kurduklarını, hiçbir şekilde herhangi bir zanaatı kabul etmediklerini, göçebe yaşam tarzlarını yarı göçebe bir yaşama değiştirdiklerini söyler. Onlar birbirlerinden ayrı, nadiren dağınık çiftliklere yerleşmiş, toprağın işlenmesini genellikle ya işçilere ya da ailenin genç üyelerine (oğullar ve küçük kardeşler) vermiş ve aile başkanları, yılın büyük yarısını otlaklarda hayvancılıkla geçiren sığır yetiştiricileri olmaya devam etmişlerdir. (Nalivkin, 1886, s.18).

Nalivkin 13. Yüzyılın başlarında bölgenin Moğollar tarafından istila edildiğini, Moğolların Özbeklerin 92 boyundan biri olduğunu yazmıştır. O Türk boylarının ırksal özelliklerinden, onların hangi dönemlerde Fergana 'ya geldiklerinden ve gelirken hangi güzergâhları kullandıklarını da söyler. (Nalivkin, 1886, s.13-19). Yazar özellikle Türklerin aynı boylarından bazı kabilelerin farklı zamanlarda farklı yerlere yerleşmiş olduklarını anlatmaktadır. Bu anlatısını Namangan dağlarında ve Çust ilçesinin bir kısmında yaşayan Bağış ve Kırgız boylarının kabileleri hakkında bilgiler vererek devam ettirir. Nalivkin, Akademisyen A. fon Middendorff'un, "Fergana Vadisi'nin Denemeleri" adlı yazısında, Sibirya'da uzun bir yolculuk sonrası Padsha-atu Nehri üzerindeki Namangan ilçesi dağlarına geldiğinde, Türk (Özbek) dilinin aynı lehçesini konuşan yerel Kırgızları (Bağış boyu) bir zorluk çekmeden anladığını aktarmaktadır. Adı

geçen Kırgızların dilinde "Türk-Tatar lehçelerinin Karşılaştırmalı Sözlüğü" ne (Budagov) uygun olarak, Sibiry'a'nın Tobolsk, Altay ve diğer Türk (Özbek) lehçelerine ait olan içinde şu gibi sözlerle: narın - ince kıyılmış et çorbası; mung - dağ buzulları; beles - düz dağ mahmuzu vb. karşılaştıldığını da belirtmektedir. Nalivkin yine Middendorf'un bu iki topluluğun kış için samanı tel gibi bükülmüş ağaçların büyük dalları arasında aynı yöntemle kurduklarını görünce şaşırıldığını da aktarımına eklemektedir. Bu iki Türk halkının şimdiye kadar, çeşitli kişilerin mezarları üzerine inşa edilen mezarların çoğunun yakınında, herhangi bir nedenle halk tarafından saygı duyulduğunu, paçavra ve parça ile asılmış çalılar ve ağaçlarla karşılaştıldığını, bu tür ağaçların tümünün korunmuş kabul edildiğini ve kesilmediğini de aktarmaktadır. (Nalivkin, 1886, s.15, 16).

Nalivkin özellikle Fergana bölgesinde yaşayan göçebe Özbekler ve Kırgızlar, yarı göçebe Özbekler, yerleşik Özbekler, Sartlar, Kıpçaklar, Kalmıklar ve Araplar hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Fergana bölgesindeki üç yerel Özbek türünün oluşumunu, yaşam tarzlarını değiştirme sebeplerini, yerleştikleri bölgeleri ve geçim kaynaklarını ayrıntılı olarak anlatmaktadır. Aynı anlatımı eserde geçen bütün halklar için yapan yazar etnik bilgilerini değerlendirme becerisini gözler önüne sermektedir. Yazar eserinde yerleşik hayata geçen Türklere "Sart" dendiğini bilgisini okuyucuyla paylaşmaktadır. Örneğin göçebe bir Kırgız yerleşik hayata geçerse artık onun için "Sart oldu" denilmiştir. Nalivkin bu bilgilere Türklerin yerleşik Taciklerden tarım ve el sanatlarını, birçok Farsça kelimeyi de öğrenerek yerleşik hayata geçtiklerini de eklemektedir. Farsça Özbekler tarafından öğrenilerek okuryazarlık ve edebiyat gelişip popüler hale gelmiştir. Göçebe yaşamaya devam eden Özbeklerin ise yaşam tarzlarıyla gurur duyduklarını, atalarının geleneklerini terk ederek yerleşik hayata geçenleri küçümsediklerini bu sebeple yerleşik hayata geçen Özbeklere hatta diğer Türk boylarına da "Sart oldu" diyerek onları küçümsemişlerdir. Nalivkin eserinde Fergana bölgesindeki sulama kanalları ile ilgili ayrıntılı bilgiler verir ve bu sulama kanallarının eski zamanlardan beri var olduğunu, göçebe Özbeklerin bu bölgeye gelişleriyle sulama kanallarının yenilenmesi ve yenilerinin inşa edilmeleriyle ilgilenmelerinin insanlara garip gelmesini anlamadığını söyler. O eserinde Özbeklerin yerleşik hayata geçerken bölgenin yerli halkı olan Taciklerden tarım ve zanaatı öğrendiklerini, kendi dillerine yeni kelimeler eklediklerini ve bu gelişmeleri sağlayarak sulama kanallarıyla ilgili bilgileri de edinebileceklerini belirtmiştir. Ayrıca yazar Özbeklerin su kanallarını bu bölgeye gelmelerinden önce bir dereceye kadar bildiklerini de belirtir. Nalivkin bize sulama kanalları hakkında bilgiler verirken Moğolların da 13. Yüzyıl başlarında tarlaları suladıklarını ve çayırırlarını gübrelediklerini aktarmaktadır. (Nalivkin, 1886, s. 26)

Nalivkin'in eserinde hakkında en fazla bilgi verdiği boylardan biri şüphesiz Kıpçaklardır. Kıpçakların sayılarının bu bölgede fazla oluşları elbette onların faaliyet alanlarının büyümesine neden olmuştur. Kıpçakların ve Karakalpakların göçebe hayattan yarı göçebe hayata sürüleri yoksullaştığı için değil ekonomik nedenlerle geçtikleri yazmaktadır. (Nalivkin, 1886, s. 35) Bu iki boyun Fergana vadisinin orta ve alt kısmına yerleşerek, uzun zaman boyunca sulanan yapay tarlalar kurduklarını, tarım yaptıklarını, sığır yetiştirdiklerini ve bu topraklarda

geniş höyükler inşa ederek maddi refah seviyelerini yükselttikleri yazmaktadır. Kıpçaklar diğer Özbek ve Kırgız boylarının aksine aşiret ilkelerinin sonuna kadar bağlı kalarak ve atalarının geleneklerini unutmuyarak bölgede en güçlü siyasi unsur haline gelmişlerdir. (Nalivkin, 1886, s. 36) Kıpçakların bölgedeki siyasi güçlerini korumak için bazen Sartlarla bazen de Kırgızlarla geçici ittifak kurmuşlar, aşiretlerini diğer milletlerden izole tutmayı başardıkları için de kendi içlerinde bir çekişmeye girmemişlerdir. Bütün bu etmenler sonucunda Kıpçaklar hanlık içinde Şir Ali ve Hüdayar Han dönemlerinde en önemli siyasi güç olmuşlardır. Kıpçaklar bu yükseliş dönemlerini yaşarken hanlık politik ve maddi refah yönünden ise bir düşüşe girmiştir. Kıpçakların hanlık içindeki siyasi faaliyetleri hakkında eserde genişçe bilgi verilmektedir. (Nalivkin, 1886, s. 37, 38). Nalivkin eserinde Hokand hanlığının kuruluşundan yıkılışına kadar geçen sürede hanlık içindeki Kıpçakların iç çekişmelere oldukça fazla yer vermiştir. Özellikle göçebe ve yarı göçebe yaşayan Kıpçakların yerleşik halkları taciz edişleri, Sartların topraklarını ellerinden almaya çalışmaları, evlendikleri Sart kızların başlık paralarını vermedikleri gibi birçok bilgiyi anlatılmaktadır. O göçebe hayatı bırakmayan Kırgızların yerleşik hayata geçen Sartları sürekli rahatsız ettiklerini, Sartları soyduğunu ve fırsat bulduğu zaman Sartların topraklarını ele geçirdikleri de anlatılmaktadır. (Nalivkin, 1886, s. 38, 163) Bu durumun Sartların ateşli silahları kullanmaya başlayınca kadar rahatsız edici bir şekilde devam ettiğini de yazar bilgilerine eklemektedir. Nalivkin Kırgızların yerleşik hayata geçmeyerek, eski yaşam tarzı alışkanlıklarını sürdürmekte ısrar etmeleriyle gittikçe yoksullaştıklarını da belirtmektedir. Bunun nedenini ise bölgenin coğrafi yapısının değişmesiyle göçebelerin yaşam alanlarının eski verimliliğini kaybetmesi ve sürülerini kaybetmeleri olarak açıklamaktadır.

Nalivkin Fergana bölgesindeki halklar hakkında ayrıntılı bilgiler verdikten sonra hanlığın siyasi hayatı hakkında bilgilendirmeler yapmıştır. Eserde bütünsel kopukluklar vardır, Hokand hanlarından bahsederken araya Buhara emirleri ile ilgili bilgiler girmektedir, kronolojik sıra bazı bölümlerde takip edilmemiştir, Narbuta Bey ve Âlim Han'ın ölüm tarihleri yanlış verilmiştir. Onun verdiği siyasi bilgiler kronolojisi Hokand hanlığı ile yapılan diğer çalışmalardaki kronolojiden farklılık göstermektedir. Özellikle yazarın hanların hâkimiyet dönemleri ile ilgili verdiği tarihler diğer çalışmalarla oldukça farklıdır. Nalivkin Hokand hanlığının kurulmasından, (Nalivkin, 1886, s. 57-60) hanlık kurulurken meydana gelen siyasi çekişmelerden, hanlar hakkında hikâyelerden ve efsanelerden, hanların sosyal faaliyetlerinden de bahsetmektedir. Yazar yerli kaynaklara başvururken yaşayan görgü tanıklarından ve nesiller boyu anlatılan hikâyelerden ve efsanelerden de faydalanmıştır. Nalivkin eserinde Altın Beşik efsanesi hakkında geniş bir anlatıma yer vermiştir. (Nalivkin, 1886, s. 49-51, 74, 77). Nalivkin hanlığın dış siyasi ile ilgili Buhara Hanlığı ile Ura-Tepe savaşları ve Çin ile Kaşgar'a hâkim olma hakkında ayrıntılı bilgiler verirken Rus işgali hakkında ayrıntılı bilgi vermemiştir. Hanlığın Rus işgali karşısında tutumu yeterince ciddiye alınmamış, şehir hâkimiyetleri ve yönetimini ele geçirmek için Rus saldırılarıyla zayıflayan bölgelere hanlık içinden destek gitmemiş aksine saldırılar meydana gelmiştir. Hanlık içinde Ruslara karşı bir mukavemet oluşmadığı için hanlığın işgali bizzat hanlık tarafından kolaylaştırılmıştır. (Nalivkin, 1886, s. 182-202, 205) Rus işgaline karşı savaş

yapmaya hazırlanan han ve yöneticilerin halk ve askerler tarafından itiraza uğradığını belirttiğimiz için burada sadece bunun nedenlerine değineceğiz. Hanlık dış sefere karar verdiği zaman halktan vergi almaktadır, buna en son Ruslara karşı bir savaş kararı alındığında tüm hanlıktan yüz bin tilla yani 380.000 gümüş ruble vergi toplanmasına karar verilmiştir. (Nalivkin, 1886, s. 203) Nalivkin hanlığın son döneminde devlet yapısı hakkında bilgiler de vermiştir. Hanlık hâkimler tarafından yönetilen vilayetlere bölünmüştür ve her vilayette beyler (görevliler) tarafından yönetilen beyliklere bölünmüştür. Bu beylikler ise büyük bir köyün bir bölümünü, bir orta köyü veya birkaç küçük köyü içeren emin ya da aksakaldan (eminlikler – aksakallıklar da denilebilir) oluşur. Hanlıkta haslık adında saray görevlilerine verilen köyler vardır ve hanın özel emriyle vergilerini hâkime değil hana verirler. Hanlık askeri kuvvetleri sipah (süvari), serbaz (piyade) ve topçı (topçu) olarak bölümlere ayrılmıştır. Sipah, atlı arazi gönüllü milis kuvvetleridir, doğrudan hâkime bağlıdır. Serbaz ve topçu hizmeti için istekli kişi az olduğundan hırsızlar, ayyaşlar ve diğer suçlulardan kişiler bu görevlere alınır ve bunlar barış zamanlarında hâkime bağlı olurlar. Bunlar savaş zamanlarında ise Naib-Dadhah memurunun sürekli emri altında olur ve geçici olarak Emir-Leşker (başkomutan) emri altına verilirler (Nalivkin, 1886,s. 208, 209, 210).

Nalivkin hanlığın vergi sistemi ile ilgili de genel bir bilgi vermiştir. Vilayetin vergilerinin hemen hepsi kendi geçimini sağlayan hâkimin, vilayetin tüm yönetiminin, sipahiler ve onun eyaletleri sınırları içinde olan sarbazların kullanımına açıktır. Vergilerin bir kısmı tahıl ekmeği olarak alınmakta bu yüzden rütbelerin çoğuna tahıl ekmeği, giysi ve para olarak ödeme yapılmaktadır. Sadece üst düzey yetkililere hanın veya hâkimin takdirine bağlı olarak başka bir köyden veya kurumdan vergi toplama izni verilmiştir. Vilayetlerde genel olarak bütün çalışanlar yılda bir veya iki kez tartuk (hediye) alırlar ve bu genellikle pahalı bir gömlektir. Vilayetin büyüklüğüne ve gelirine göre at, birkaç bin ruble para da hana sunulmak için hâkime garanti edilmektedir. Bu hediyeler hanın vilayeti her ziyaretinde ona verilmesi zorunlu şeylerdir. Han birine ödül olarak kendi gömlek ya da çizmesini verdiği zaman, ona bu hediyeyi getiren saray görevlisine 300 ile 400 ruble ödemektedir. Hüdayar Han zamanla verdiği pahalı bir gömlek yerine ucuz iki gömlek veya aynı tutarda parayı hediye olarak vermeye başlamıştır. (Nalivkin, 1886,s. 206, 207, 208, 210) Hanın hem kendi hem de saray çalışanları için kişisel bütçesini zekât ve belirli mülklerden elde edilen has / haslık oluşturur. Zekât maldan, döner sermayeden ve hayvanlardan alınan 1/40 oranında vergidir. Haslık vergileri de hanın kendisine verilir veya haslık köyleri vergilerinden faydalanmak için saray görevlilerine teslim edilmektedir. Hanlıkta ayrıca tillyapuli, mis-puli, ulav-puli gibi ek vergiler de vardır. Bu vergiler altın ve bakır sikkeler olup, yük ve koşum hayvanları üzerinden alınmaktadır. Ayrıca han her sefere çıktığında yeni bir topçu silahı döktürmek zorunda kalırsa halktan mis-puli vergisini almaktadır. (Nalivkin, 1886, s. 167, 209) Eserde özellikle hanlığın son hanı Hüdayar Han'ın aldığı vergiler hakkında ilginç bilgiler bulunmaktadır. Hüdayar Han yönetime geçtiği zaman ilk işi halktan yeni vergiler almak olmuştur. Bu yeni vergiler meyve olmayan, yapay olarak yetiştirilen ağaçlardan, halk tarafından çorak arazilerden biçilen ve yakıt olarak kullanılan yabancı otlardan

alınan vergilerdir. Ayrıca başkente getirilen samandan ve dağ ormanlarında yakılan kömürden de vergi alınmaktadır. Hatta han Namangan'ın Katagan köyünde Sir Derya'nın sapması sonucu oluşan toprak parçasına bile el koymuş ve köylülerin o toprağı kullanmasına izin vermemiştir. (Nalivkin, 1886, s. 206, 207) Hüdayar Han'ın açgözlülüğü yüzünden dolandırıcılık ve tefecilik yaptığı, parasını faizle elde edeceği kârı hanla paylaşmayı garantileyen tüccarlara verdiği, kendine develer aldığı ve bu hayvanlar ile Daruga- başının ilgilendiğı anlatılmıştır. Bu develerin bazıları hanın tuzunu Fergana çarşılarına taşıırken diğersleri hanın hissedarı olan tüccarlar tarafından kiralanmaktadır. (Nalivkin, 1886, s. 211)

Sonuç

V. P. Nalivkin "Kratkaya İstoriya Kokandskago Khanstva" adlı eserini 1886 tarihinde yazmıştır ve Hokand Hanlığı hakkında yazılan ilk müstakil eserdir. Yazarın eserinde de belirttiğı gibi bu kitabın yazılış amacı ne Rus ne de Batı Avrupa'da Fergana bölgesi tarihi üzerine yapılmış bütüncül bir eserin olmayışıdır. Yazar Fergana bölgesi tarihi ile ilgili bütüncül bir çalışma olmamasına rağmen bölgenin tarihini yazmaya yetecek kadar yerli tarihi eserin olduğunu da belirtmektedir. Yazarı eserini yazmaya cesaretlendiren olgu, yazarın eserinin Doğu araştırmaları ile ilgilenen kişilerin dikkatini çekeceğı düşüncesi olmuştur. Nalivkin Fergana'da kaldığı dokuz yıllık süre boyunca edindiğı sözlü bilgiler ve topladığı yazılı kaynaklarla eserini yazmaya hazırlanmıştır. Onun çok yönlü kişiliğı ve ilgilendiğı farklı bilim dalları elbette onun eser üzerindeki etkinliğini arttırmıştır. Yazar kendini hiçbir zaman bir tarihçi olarak görmemiştir ve bu görüşünü de eserinde belirtmiştir. Nalivkin eserini yazarken kullandığı kaynakları eserinde yazmıştır ve bu kaynaklardaki bilgileri konu bütünlüğünü sağlayacak şekilde birbirine bağlamıştır. Şüphesiz yazarın yaşadığı uzun yıllar boyunca Fergana bölgesindeki kişisel deneyimleri, insanlarla arasında kurduğı ilişkiler ve burada resmi bir Rus çalışanı olması onun ulaşmak istediğı bilgileri ve temel eserleri edinmesini kolaylaştırmıştır. O Hokand Hanlığının son döneminde yaşayan kişilerle yani olayların görgü tanıkları ile edindiğı sözlü bilgiler, yerli halktan dinlediğı hikâyeler ve efsaneler eserin içeriğini zenginleştirmektedir ve yazılı kaynaklardaki bilgilere farklı bir bakış açısı ile bakmamızı sağlamaktadır. Nalivkin ayrıca Fergana bölgesi tarihiyle yazılmış yerli eserleri ve hanlığa ait resmi belgeleri de temel kaynaklar olarak kullanarak eserinin içeriğini çeşitlendirmiştir.

Nalivkin eserinde okuyucusuna hanlık hakkında kronolojik siyasi bilgiler vermektedir fakat onun verdiği kronolojik sırada bazı hatalar bulunmaktadır. Nalivkin bu tarihleri verirken, bilgileri yerli kaynaklardan okuduğunu ve hanlara ait yazılı belgeleri incelediğini belirtmiştir. Onun bahsettiğı siyasi bilgilerde hanlığın kuruluşundan, hanların siyasi hayatlarından, hanların kişisel özellikleri ve karakterlerinden, onların devlet çalışanları ile halk tarafından sevilip sevilmediklerinden ve handan korkuluyorsa hangi sebeplerden dolayı ondan korkulduğundan bahsetmektedir. Ayrıca hanlık içinde meydana gelen iç

savaşlardan ve isyanlardan, hanlık vilayetleri arasındaki savaşlardan, Buhara Hanlığı ile mücadelelerden ve Çin ile Rusların hanlığı işgal faaliyetlerinden bilgiler verilmektedir. Eser hanlığın siyasi mücadelelerini anlatırken, hanlığın devlet ve yönetim yapısından, hanlığın vergi sistemlerinden de önemli bilgiler vermektedir. Bu bilgilerin yanı sıra hanlığın sosyal yapısı hakkında da önemli bilgiler verilmektedir. Hanlığın sosyal yapısı hakkında verilen bilgiler içinde hanlığı oluşturan yerli halk, göçebe ve yarı göçebe toplulukları hakkındaki bilgiler şüphesiz Türk boyları hakkında çok önemli bilgileri içermektedir. Nalivkin'in eserinin değerini arttıran onun eserinde Türk halklarına dair verdiği sosyal ve kültürel bilgiler olmuştur. Hokand Hanlığında yaşayan Türk boyları, bunların hangi bölge ve şehirlerden, hangi sebeplerle hanlığa gelip yerleştikleri anlatılan önemli bilgilerdendir. Hanlığa gelip yerleşen Türk boylarının yerleştiği bölge ve şehirler, Türk boylarının konuştukları diller ve lehçeler, yaşam tarzları, gelenekleri, geçim yolları, uğraştıkları her türlü faaliyet verilen bilgiler arasında yer almaktadır. Eserde ayrıca Türk boylarının her türlü faaliyeti ve bu faaliyetlerin zaman içinde değişime uğraması ve neden değiştiği de eserde ayrıntısıyla anlatılmaktadır. Yazar ayrıca bu Türk boylarının hanlık içinde siyasi hayatlarına dair bilgiler vermiştir. Hangi Türk boylarının hanlık içinde siyasi hayatta ne kadar etkili olduklarını ve hangi boyların etkili olmadıklarını da okuyucusuna sunmuştur.

Nalivkin hanlıkta yaşayan milletler hakkında bilgiler verirken şehir tarihine dair geniş bilgiler de vermektedir. Hanlıktaki şehirlerin kuruluş hikâyelerini ve efsanelerini, şehirlerin kuruluş dönemlerinden yazarın eseri yazdığı döneme kadar ki gelişimlerini ve değişimlerini de eserinde belirtmektedir. Nalivkin eserinde hanlığın coğrafyası hakkında da önemli bilgiler vermektedir. Bu bilgiler içinde hanlığın iklimi, bitki örtüsü, hanlıkta yaşayan ve beslenen hayvanlar, halkın yetiştirdiği tarım ürünleri, meyveler ve diğer ürünler, hanlıkta kendiliğinden yetişen meyve veren her türlü ağaç ve bitki hakkında detaylı bilgiler verilmektedir. Bu bilgiler içinde hanlığın sahip olduğu bu bitki örtüsünün yıllar hatta yüzyıllar içinde uğradığı değişimden, bu değişimin hanlıkta yaşayan halkı nasıl etkilediğinden de bahsedilmektedir.

Kaynakça

- Abashin, S. (2010, Noyabr, 18). V. P. Nalivkin: " Budet to, chto neizbezhno dolzhno byt'; i to chto neizbezhno dolzhno byt', uzhe ne mozhet ne byt' ". <http://www.islamsng.com/uzb/faces/284>.
- Alpargu, M. (2007). Özbekler. *TDV İslam Ansiklopedisi*, (Cilt 6, ss.119-121).
- Alan, H. & Kemaloğlu, İ. (2016). *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Arat, R. R. (1986). *Baburname – Babur'un Hatıratı- I, II, III*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.

- Barthold, W. (2020). *Türkistan'ın Kültür Tarihi*, (Çev. Gülnisa Aynakulova). Ankara: Astana Yayınları.
- Kamalova, Z. (2019). *Hüdayar Han Döneminde Hokand Hanlığı (1845-1875)* (Tez No 544035) [Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Karimov, H. (2020). Rus Şarkiyatçı A. L. Kun'un Gözüyle Hudayar Han devrinde Hokand Hanlığı. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi*, 9, (4), 97-113.
- Keserci, R. (2020). "Çarlık Rusyası'nın Türkistan Coğrafyası İşgal Süreci: Hokand Hanlığı Örneği". *Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 1 (2), 199-208.
- Koç, D. (2015). *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX. Yüzyılın İlk Yarısı)*. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.
- Konukçu, E. (1988). "Hokand Hanlığı". *TDV İslam Ansiklopedisi*, (Cilt 18, s.215-216).
- Nalivkin, V. P. (1886). *Kratkaya İstoriya Kokandskago Khanstva*. Kazan: Tipografiya İmperatorskago Universiteta.
- Nalivkin, V. P. (1900). *Rukovodstvo k Praktičeskomu İzuçeniyu Persidskago Yazıka*. Samarkand Tipografiya Tovarişestva.
- Nalivkin, V. P. & Nalivkina, M. (1884). *Russko-Sartovskiy i Sartovsko-Russkiy Slovar*. Kazan: V Universitetskoy Tipografi.
- Nalivkin V. P. & Nalivkina M. (1886). *Oçerk Bıta Jenşını Osdlago Tuzemnago Naceleniya Ferganı*, Kazan: Tipografiya İmperatorskago Universiteta.
- Özkan, M. (2020). *Türkistan'ın İşgal Çağı*. (1. Baskı). (s.107-204). İstanbul: Kronik.
- Şen, H. (2020). Muhammed Ali Han Dönemi Hokand Hanlığı (1822- 1842). (Tez No 649635) [Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Şen, H. (2020). "Ömer Han Dönemi Hokand Hanlığı (1809-1822)". *Genel Türk Araştırmaları Dergisi*, 3 (5) , 115-132.
- Şen, H. (2021). "Kokand Khanate in Period of Shir Ali Khan (1842-1845)". *Genel Türk Araştırmaları Dergisi*, 3 (6), 319-330.
- Türkmen, İ. (2019). XIX. Yüzyılda Fergana Vadisi Ve Büyük Güçlerin Hâkimiyet Mücadelesi (Tez No 535768) [Yayımlanmamış Doktora Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Yoska, E. (2011). "Muhammed Ali Han Dönemi (1822-1842) Hokand Hanlığı-Osmanlı Devleti İlişkileri". *History Studies*, 3 (3), 395-408.